

"כיבוש הים העברי": מוזיאון האצ"ל כביטוי לתפיסת הים באתוס הרביזיוניסטי

גיש עמית

החוג לספרות עברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

ב-1950, בנאום שנשא בפני חניכי בית הספר לקציני ים בחיפה, התייחס דוד בן-גוריון לנושא כיבוש הים. "הים איננו מדבר מים", אמר ראש ממשלת ישראל לקצינים הנרגשים, העתידים לשאת על כתפם את מלאכת ההגנה על חופי הארץ:

כשם שעלינו להפריח שממות הנגב — כך עלינו לכבוש מרחבי ים. ארצנו הקטנה תשגה ותתרחב אם נבין שחוף הים אינו מחיצה וגבול אלא גשר ופתח — לאימפריה ענקית המשתרעת כמעט לאין סוף על גלי הימים השוקקים חיים ועושר וכוח ועוז. בכיבוש הים תתפשט מדינת ישראל בכל הארצות, והדיג והשיט אשר ישאו הדגל הישראלי לשבעת הימים, יבטיחו לרבבות עולים קיומם ופרנסתם, ויבצרו עצמאותה הכלכלית והמדינית של ישראל (בן-גוריון 1955, 186).

בדבריו אלו מיטיב בן-גוריון להדגים את יחסו של הנרטיב הציוני ההגמוני לים. בנרטיב הלאומי הים מוכפף לטריטוריה ומתגלה פעם אחר פעם כשלב מעבר, כדבר שיש לחצותו כדי להגיע לטריטוריה. בעבור בן-גוריון, הים אינו חשוב אלא בתור אמצעי להרחבת גבולותיה הטריטוריאליים של האימפריה הציונית. הוא משועבד להיבט התפקודי שלו ומוכפף באופן בלעדי לטריטוריה, המבקשת להשתלט עליו לצרכיה כדי לעשות בו כבשלה.

יחסו של בן-גוריון לים אופייני לפרויקט הלאומי-ציוני, שנקודת מבטו על הים היא כמעט תמיד מתוך היבשה ובכפוף לה. הים מיוצג דרך קבע באמצעות עולם מושגים יבשתי, ומופיע בתור ה"אחר" של היבשה וכתמונת ראי שלה. לשיח זה נלווית פרקטיקה תרבותית מתמשכת של התכחות לים ושלילתו. פרקטיקה זו מבטלת את הים כדי להציגו כסימן שקוף שאי-אפשר להבחין בקיומו אלא באמצעות היבשה, המכתיבה את אופני ההתבוננות בו ואת ייצוגיו (חבר 2001). במושגיו של מישל פוקו (2003), הים מתפקד כהטרוטופיה מובהקת: בניגוד לאוטופיה, שהיא אתר שאין לו מקום ממשי, מתגלה הים כמקום שהוא בהכרח ממשי ולחלוטין לא ממשי.

* תודות לחנן חבר על הסיוע בהבאת הדברים לדפוס, וכן לשני הקוראים האנונימיים מטעם תיאוריה וביקורת, שקראו גרסה מוקדמת של המאמר והעירו הערות מאלפות ומועילות.

בשיח הציוני ההגמוני, הים נשלל כנקודת מבט אפשרית להתבוננות על המציאות ומרוקן מערכים לאומיים, השמורים באופן בלעדי ליבשה. בדומה ללאומיות המודרנית-ליברלית, ביקש גם הפרויקט הציוני לכוון שיח קרטוגרפי חדש, שבאמצעותו הצטיירו גבולות הריבונות כחידה טריטוריאלית רציפה ובעלת גבולות מהודקים (אנדרסון 1999, 211). כדי להציג את הפרויקט הלאומי כפעולה של התחדשות האומה על אדמתה, היה על האידיאולוגיה הציונית לא רק לזכור את הקרקע, אלא גם לשכוח את הים (Renan 1993). כפיפותו של הים לפרויקט הציוני-טריטוריאל מתגלה ברומן אלטנוילנד של הרצל (1939). ספינת הטילים של גיבורי הרומן, פרידריך וקינגסקורט, ה"ערוכה בכל הנוחיות האמריקניות" (שם, 37) והמצוידת בספרייה קטנה ונבחרת, היא פיסת מרחב צפה, מקום ללא-מקום, חלל תָּחום ומלא בעצמו, שלא נועד אלא להוליך את גיבורי הרומן על פני אינסופיותו של הים אל עבר הטריטוריה. אין זה מקרה, לפיכך, שהתמורה המתחוללת בפלשתינה, ההופכת מחבל ארץ שומם ונידח למרחב של התחדשות לאומית, מיוצגת ברומן בראש ובראשונה באמצעות תנועת האוניות. כך, בשעה שהם שבים אל הציביליזציה, לאחר עשרים שנות שהות באי, נרעש קינגסקורט נוכח השינוי שהתחולל בים: יקחני השטן, אם אני מבין זאת. מיום שאנו מפליגים בים סוף לא ראיתי אלא ספינות נוסעים מועטות. רק ספינות משא אתה רואה, ומרובות. והאם אינך זוכר מה היה כאן לפני עשרים שנה, בשנת אלף תשע מאות ושתיים? מה רבה היתה כאן התנועה. להודו המזרחית, וספינות לסיין! והאוניות הללו הדלות, שאנו פוגשים בהן עתה, מפליגות רק לחופי אפריקה ולמאדגאסקאר (שם, 51).

אוניות המשא, שמלאותן הפיזית, התכליתית והחומרית תופסת את מקומן של ספינות הטילים, מסמלות את השינוי שהתחולל בפלשתינה, ההופכת ממרחב קולוניאלי אקזוטי ליחידה טריטוריאלית מובהקת.

ואולם ישנן גם נקודות מבט אחרות על הים באתוס הציוני. אחת מהן היא זו של הרביזיוניסטים. מראשית דרכה העמידה התנועה הרביזיוניסטית, בהנהגתו של ז'בוטינסקי (1880–1940), יחס אחר אל הים: בניגוד לשלילתו בידי ההגמוניה הציונית הסוציאליסטית, ביקשו הרביזיוניסטים להציב את הים כחלק אינטגרלי ואורגני של הקיום היהודי. צי עברי נתפס כמושג יסוד במסגרת נאמני הציונות המדינית של הימין הציוני הרביזיוניסטי, שהציבו במרכז את הים אל מול נטייתה של תנועת העבודה להעמיד במרכז את ערכי הקרקע והטריטוריה (חבר 2001, 14). עמדה זו קשורה קשר הדוק עם סוגיית הלאומיות הציונית, כפי שהיא באה לידי ביטוי בוויכוח בין הגישה הפרימורדיאלית לגישה המודרנית בחקר הלאומיות: הפרימורדיאליסטים מייחסים חשיבות רבה לשורשים האתניים של האומה ורואים באתניות חוליה המקשרת, באופן ישיר והמשכי, בין עמים קדומים לבין הלאומים המודרניים. אנתוני סמית, מדובריה המובהקים של הגישה הפרימורדיאלית, מדגיש את חשיבותה של הקבוצה האתנית, שהיא "אוכלוסייה אנושית מכונה בשם, שמחזיקה במיתוס

של מוצא משותף, בזיכרונות היסטוריים משותפים, באלמנטים של תרבות משותפת, בקשר לטריטוריה מסוימת ובתחושת סולידריות" (Smith 1988, 9). לדידם של הפרימורדיאליסטים הלאומיות היא שלב נוסף, טבעי ובלתי נמנע של הצורך האנושי להשתייך, והיא מוצגת כמהות אנושית בסיסית שברגע מסוים מתעוררת וקמה לתחייה.

הגישה המודרנית בחקר הלאומיות, לעומת זאת, רואה באומה תופעה פוליטית-תרבותית מודרנית, פרי של התפתחות החשיבה המרחבית ושל תפיסת זמן חדשה, וצורה של קולקטיביות שאינה ניתנת להבנה מחוץ להקשר של המודרניות (אנדרסון 1999). הלאומיות איננה תוצר של רעיונות שהקדימו מעשים, כי אם פרי של שינויים מערכתיים ומבניים שתוארו לאחר מעשה כתופעות לאומיות. לאומיות, טוען ארנסט גלנר (1994, 72), "איננה התעוררות של כוח עתיק, רדום, לטנטי, אם כי כך היא מציגה את עצמה. לאמיתו של דבר, אין היא אלא תוצאה של ארגון חברתי חדש, המבוסס על תרבויות תלויות חינוך ומפנימות, מוגנות כל אחת על ידי מדינה משלה".

כדי להציג את הפרויקט הציוני כפעולה של התחדשות האומה על אדמתה, וכדי לכונן את זהותה האחדותית של האומה, נדרשה האידיאולוגיה הציונית להפעיל את שני סוגי הלאומיות. בשלב הראשון נזקק השיח הלאומי לקבוצות אתניות שונות כדי לבסס את הלאומיות כפרימורדיאלית וכמהותנית. בשלב השני, שלב כור ההיתוך, ביקש השיח הלאומי לטשטש או למחוק את ההשתייכויות האתניות, כחלק מן התשוקה להטמיען בקולקטיב הומוגני המורכב מסובייקטים לאומיים סטנדרטיים (שנהב 2003, 18). שני סוגי הלאומיות, המודרני והפרימורדיאלי, כרוכים אפוא זה בזה ומקיימים ביניהם מערכת משתנה ומסועפת של זיקות ויחסי גומלין. עם זאת, ברצוני לטעון כי בעוד שהציונות ההגמונית הדגישה את הפן המהפכני שבציונות, הכרוך בהפיכתו של היהודי הישן ליהודי הלאומי החדש, והציבה את ההתנתקות מכבלי ההיסטוריה כתנאי הכרחי להיווצרותה של האומה,¹ הרי האגף הימני ביסס את זכות העם על הארץ במידה רבה על רצף הדם ועל ההשתייכות השבטית. הלאום, כפי שהוא נתפס באתוס הרביזיוניסטי, איננו תופעה מודרנית, אלא הרחבה והחייאה של מסגרות ושייכויות אתניות עתיקות יומין, המציבות את הזהות בין האומה לבין הגזע כתנאי ראשון להיווצרותה של הלאומיות, ומעלות על נס את טיבה ההמשכי והרציף של הזהות הלאומית. במאמרו "הגזע" מ-1913 כתב ז'בוטינסקי (תשי"ט, 129):

על כורחך אתה אומר: חבל ארץ, לשון, דת, היסטוריה משותפת — כל אלה הם אינם עצמותה של האומה, אלא תאריה בלבד. אכן, תארים אלה ערך עצום להם, וחשיבות יתרה

¹ תשוקתה של האידיאולוגיה הציונית ההגמונית לבנות מודל של אדם חדש ניכרת היטב בתיאורו של דוד בן-גוריון (1969, 384) את תהליך הבראתו של היהודי בעקבות העלייה לארץ-ישראל, עד הפיכתו ל"אדם חופשי מכל נגעי הגלות, עומד בגבורה בפני כל צר ואויב, יודע להשתלט על איתני הטבע, להפריח שממה, לכבוש הים והאוויר, לעבוד וליצור למען האדמת עצמאותו הכלכלית של ישראל ולעצב חברה חדשה". על תהליך זה של "הנדסת האדם" ראו, בין היתר, שורץ 2000, ברלוביץ 1996 וגלזמן 1997.

נודעת להם בשביל יציבות הקיום הלאומי. אולם עצמתו של הלאום, המשגב הראשון והאחרון ליחוד-דמותו, הרינו תכונתו הפיסית המיוחדת, המתכון של הרכבו הגזעי.

באתוס הרביזיוניסטי, המתאפיין בסממנים פרימורדיאליסטיים, האומה קודמת ללאומיות: הקולקטיב היהודי הקדום מוצג כמעין אומה בכוח, שהנסיבות המיוחדות של המודרניות אך אפשרו את ביטוייה המפורש והפוליטי (Smith 1986, 7–13). ז'בוטינסקי טען כי תכונות האופי של הגזע, כפי שנתגבשו בסביבה הטבעית שבה נוצר, נשמרו בו לדורי דורות. לדידו, תנאי הכרחי לכינון האומה הוא השיבה אל הסביבה הטבעית שבה נוצרה הזהות הלאומית: אכן, הגרעין האמיתי של יחודנו הלאומי הוא פרי טהור של ארץ-ישראל. לפני בואנו לארץ-ישראל לא היינו עם ולא היינו קיימים. על אדמת ארץ-ישראל נוצר, משברי עמים שונים, העם העברי. על אדמת ארץ-ישראל גדלנו, עליה היינו לאזרחים... בארץ-ישראל התפתחו רעיונות נביאנו ובארץ-ישראל הושמע לראשונה "שיר השירים". כל אשר עברי בקרבנו ניתן לנו על ידי ארץ-ישראל; כל השאר אשר בנו – אינו עברי. ישראל וארץ-ישראל – חד הן. שם נולדנו כאומה ושם בגרנו (ז'בוטינסקי תשי"ט, 123–124).

תפיסה אינטגרלית-אורגנית זו של הלאומיות מוצאת את ביטוייה ביחס לים: הים באידיאולוגיה הרביזיוניסטית הוא חלק מן הנכסים הריבוניים של הממלכה העברית זה אלפי שנים, והוא כפוף לעקרון המוניזם – ה"חד-נס" – המבקש להדגיש את ההגמוניה של האומה על פני מרכיביה האינדיבידואליים והמעמדיים כאחד. ירמיהו הלפרן, ימאי ואיש התנועה הרביזיוניסטית, ציטט את ז'בוטינסקי, שרתם את כריסטופר קולומבוס עצמו לעגלת הקשר הרציף ועתיק היומין שבין העבריות לים:

בתקופה ידועה בימי הביניים... נגמר פרק הימאות העברית, אך קצת יותר מאוחר אנו מוצאים שוב את הימאות העברית בצוות של ואסקו, דה-גמה, מגלאן וקולומבוס. רק לפני זמן קצר תמך סניור מאדריאגה, היסטוריון ידוע ורב סמכות, בנקודת ההשקפה שקולומבוס עצמו היה ממוצא יהודי (הלפרן תשכ"א, 27).

קולומבוס, לפי ז'בוטינסקי, חשוב לא בשל תגליותיו, אלא משום שהוא חוליה נוספת בשרשרת ארוכה של יורדי ים עבריים, האמונים על הזיקה הקדומה והמתמשכת שבין הים לבין ההיסטוריה היהודית. זיקה זו לא רק שאינה ניתנת לערעור, אלא היא מציבה את הים בלב-לבן של הלאומיות העברית ושל ארץ-ישראל, כחלק בלתי נפרד מהן.²

² עמדה זו כלפי הים ניכרת במיוחד בכנעניות, שהיא צאצא ישיר של הרביזיוניזם הרדיקלי. לטענת הוגים כנענים – אב"א אחימאיר, ע.ג. חורון, יונתן רטוש, יוסף קלוזנר ואחרים – נוצרו בארץ-ישראל יחסים מיוחדים בין אוכלוסייה אנושית לבין יחידות טבע ונוף, יחסים הבאים לידי ביטוי לא בצמיחת תרבות חומרית בעלת דפוסים ותכנים רצופים וזהים, כי אם ביצירת תודעה טריטוריאלית משותפת. בעבור הכנענים, תחומי התרבות הם תחומי הטריטוריה, כלומר תחומי של מרחב גיאוגרפי המשתרע

"מוזיאון האצ"ל בתש"ח" הוא אתר מתאים לבחינת יחסה של התנועה הרביזיוניסטית לים. המוזיאון, שהוקם בידי ארגון ותיקי האצ"ל ונפתח למבקרים ב-1983, מציג את חלקו של הארגון הצבאי-לאומי במלחמת 1948 ובכיבוש יפו. מיקומו של המוזיאון על שפת ימה של תל-אביב, על חורבות הבית היחיד שנותר משכונת מנשיה הערבית, מעלה שורת שאלות על יחסה של התנועה הרביזיוניסטית לים: איזה מקום תופס הים בשיח הלאומי הרביזיוניסטי, כפי שהוא מיוצג במוזיאון? אילו מרכיבים נכללים בשיח זה ואילו נעדרים ממנו? מהן הפרקטיקות ומהם הכלים שבאמצעותם מיוצג הים? קודם שאנסה להשיב על שאלות אלו, אתייחס לשני נושאים הקשורים במישורין לעמדתה של התנועה הרביזיוניסטית כלפי הים: בית הספר הימי העברי שהקימה תנועת בית"ר ב-1934 בצ'יביטבקה שבאיטליה, וכיבוש יפו בידי האצ"ל במהלך מלחמת 1948, כפי שהוא נתפס מנקודת מבטה של התנועה הרביזיוניסטית.

בית הספר הימי בצ'יביטבקה

התנועה הרביזיוניסטית הוקמה ב-1925 בהנהגתו של זאב ז'בוטינסקי, כתוצאה מפיצול אידיאולוגי בתנועה הציונית בשאלת היחס כלפי ממשלת בריטניה. התנועה הרביזיוניסטית תבעה לבחון מחדש את היחס הסלחני כלפי ממשלת בריטניה, וביססה חלופה מיליטריסטית וכוחנית מזו של תנועת העבודה.

בשנים 1934–1937 פעלו באירופה שני בתי ספר עבריים למקצועות הים: האחד בצ'יביטבקה שבאיטליה והאחר בריגה שבלטביה. שני בתי הספר השתייכו למחלקה הימית של בית"ר, תנועת הנוער של המפלגה הרביזיוניסטית, והכשירו קציני ים ומלחים שאמורים היו להשתלב בפרויקט הציוני. בתי הספר התייחדו בכך שראו בים מרכיב מרכזי של הלאומיות הציונית המתחדשת, ובכך שהציבו את הים לא רק כתנאי הכרחי להגשמת הפרויקט הציוני, אלא כחלק אינטגרלי ואורגני של הקיום היהודי. בתי הספר, ובמיוחד זה שבאיטליה, הוקמו לא רק לשם מטרה תכליתית, אף כי היתה חשיבות רבה לרתימתם של קציני ים עבריים לפרויקט הציוני; הם היו גם חלק מניסיון להציג את הקשר בין העבריות לים כקשר עתיק יומין, המתקיים ברציפות מקדמת דנא.

לדברי ירמיהו הלפרן, ממקימי בית הספר הימי באיטליה, מיקומו של בית הספר אינו מקרי, אלא מגויס אף הוא לביסוס הקשר שבין העבריות לים: "משכנו של בית הספר הימי האיטלקי היה בצ'יביטוואקיה, עיר עתיקת יומין, ספוגת רומנטיקה של ימי קדם, נמלה העתיק של רומא ושל הואתיקן בימי הביניים, בה הועלו השבויים העבריים שהובאו על ידי הרומאים מארץ יהודה" (שם, 106). מיקומו של בית הספר נתפס כסגירת מעגל, כמעט כהכרח היסטורי: העלאתם של השבויים העבריים בימי הרומאים מצדיקה, ואולי אף

מחופו של הים התיכון עד ראש המפרץ הפרסי, ומדבר ערב עד הרי ארמניה וכורדיסטאן (שביט 1984, עמ' 110–111).

מחייבת, להקים את בית הספר דווקא שם. רטוריקה זו מניחה ומכוננת קשר בלתי נפרד בין הלאומיות הציונית המתחדשת לבין הים, שהעבריות היתה קשורה בו מאז ומעולם. מהי הפרקטיקה התרבותית שבאמצעותה ביקש הנרטיב הרביזיוניסטי לבסס את הזיקה עתיקת היום בין העבריות לים? באפריל 1935, חודשים ספורים לאחר שמחזור הימאים הראשון, כארבעים במספר, החל בלימודיו, יצא הלפרן לרכוש את ספינת האימונים הראשונה של בית הספר, ה"קוואטרו ואנטי". התלווה אליו קפיטן ניקולא פוסקו, מפקד בית הספר באותה עת. בהשקיפו לאחור, מקץ קרוב לחמישים שנה, נזכר הלפרן בתחושת ההתעלות שבמפגש הראשון עם הספינה:

היתה זו אהבה ממבט ראשון. למן הרגע בו הצגתי את כף רגלי על סיפונה, שבתה "קוואטרו ואנטי" את לבי. היא היתה מלאת הוד, הדר ורומנטיקה של ימי הקורסארים. כיוון שלא היתה עוד, כאמור, צעירה, דמתה בעינינו לאשה בימי הסתיו הראשונים שלה. "אין ספק" — לחש באוזני פוסקו — "כי זוהי מפרשית המנוע הגדולה שבים התיכון".... באותו שבוע יצאתי... כדי להביא את "קוואטרו ואנטי" לנמל צ'יביטוואקיה. אפשר שרק אני בלבד הייתי מאושר באותה הפלגה. ההכרה שאני מפליג על סיפון ספינת האימונים העברית הראשונה בעולם, שבעוד ימים אחדים תניף את הדגל העברי ובקרוב תפליג לחופי המולדת, מילאה את נפשי הרגשת אושר בל תתואר (שם, 78–81).

הים של הרביזיוניסטים, בניגוד לזה של האידיאולוגיה הציונית ההגמונית, אינו משועבד ליבשה. הוא משועבד לעבריות. זהו ים שכל קיומו מוכפף לתנועת האוניות העבריות המפליגות על פניו מאז ומעולם, ים שזהותו נתפסת באופן בלעדי כעברית, שגליו נועדו להביא את הפרויקט הציוני לחוף מבטחים.

בתחילת יולי 1935 עגנה ה"קוואטרו ואנטי" בנמל צ'יביטבוקיה, לקול מצהלות חניכי בית הספר הימי, שקיבלו את פניה בשירה ובהנפת דגלים. באותו מעמד ניתן לספינה השם "שרה א". חודשיים מאוחר יותר צורפה לבית הספר ספינת אימונים נוספת, "תיאודור הרצל". במאי 1937 כבר נערכה "שרה א" להפלגתה השלישית, שנועדה להתמחות מעשית ו"לתעמולת רעיון כיבוש הים בנמלים בעלי ישוב יהודי רב... נעשות הכנות כדי לאפשר את ביקור הספינה בחופי הארץ, בראש וראשונה — בנמלה העברי הראשון של ארץ-ישראל — נמל יפו" (הים העברי, 15 במארס 1937). ההפלגה עלתה יפה. ב-12 במאי יצאה הספינה מצ'יביטבוקיה לג'נובה, ובגיליון הים העברי שהופיע בסוף אותו חודש ציין בסיפוק מנהל המחלקה הימית של בית"ר כי "עד היום שוחררו מעבודה רק שני תלמידים, אולם מיד התרגלו וחזרו לעבודה. בתור מקרים יוצאים מן הכלל אפשר לציין איבוד עיגול הצלה אחד" (שם, 30 במאי 1937).

אולם לא הכל התנהל למישרין, וזולת גלגל הצלה אבוד צצו מעת לעת בעיות נוספות. במאי 1935 טבע בים אברהם שטראוסברג, תלמיד בית הספר הימי. מותו היכה בתדהמה את תלמידי בית הספר ואת מפקדיו. ז'בוטינסקי עצמו עלה לקברו ואף ייחד לו רשימה בביטאונה

של התנועה הרביזיוניסטית, הירדן. הזעזוע נסב לא רק על מות שטראוסברג, אלא גם על כך שהים, שנתפס כמשועבד כליל לעבריות העושה בו כחפצה, גילה לפתע את פניו הזרים והמאיימים. הים, שהטביע תחת גליו את שטראוסברג, שוב אינו אותו הים שנרתם, כמעט מרצון, לפרויקט הלאומי-ציוני, ים המתקיים כולו במרחב שבין ספינות עבריות עתיקות ל"שרה א". ביום שבו טבע שטראוסברג התגלתה לראשונה אחרותו של הים, ועמו התעוררה חרדה בקרב תלמידי בית הספר הימי ומפקדיו. כך תיאר צבי קולין, ממורי בית הספר, את יום מותו של שטראוסברג:

בחוף סער הים. בשצף קצף התנפצו נחשולים זועפים אל כתלי בית הספר. רעש הגלים זועפם המחריד עורר בנו את הרגש כאילו הים רוצה להילחם בנו. כאילו היה מזהיר אותנו: אתם רוצים להשתלט עלי? לעשותי מרמס לספינותיכם? — לא, זה לא יעלה בידכם! אטביע אתכם אחד אחד, תשקעו כעופרת במים אדירים (שם).

מותו של שטראוסברג הוליד אפוא הכרה בזרותו העקרונית של הים, כמו גם בסכנה האורבת למי שמנסה להשתלט עליו. דומה שקולין, ועמו תלמידי בית הספר, חוו לראשונה את הבעייתיות הכרוכה בעצם ניסיונם להשתלט על הים הזועף, המסוכן, שאינו מתמסר ואינו ניתן לאילוף. אלא שקולין הוסיף וכתב: "כשהגענו למקום האיום עשתה הספינה שלוש הקפות. הורדנו זרי פרחים לתוך הים... הקצין קרא את שמו שלוש פעמים. אחרי הפעם השלישית יצא בית"רי מן השורה והודיע: שטראוסברג איננו. הוא מת למען כיבוש הים" (שם, ההדגשה שלי). הנה כי כן, מה שהחל בהתעוררות רגשות חרדה, פינה עד מהרה את מקומו לנרטיב המנחם. כך, במין נסיבתיות שנתהפכה על פיה, הים, המוסיף לשאת בעול העבריות, הטביע את שטראוסברג כדי שזה יהיה קורבן לכיבוש הים. הנמקה זו משקיטה את הפחד ובה־בעת מבטלת את הגילוי מעורר החרדה של הזרות העקרונית שבין העבריות לים. הכפפת מותו של שטראוסברג לאידיאל הלאומי, והצדקתו במסגרת השיח הציוני הרביזיוניסטי, יש בהן כדי להשיב את הים, ועמו את הסדר המוכר, על כנם.

בעבור ז'בוטינסקי, שביקר בבית הספר הימי חודשים אחדים לאחר הטרגדיה, מותו של שטראוסברג כבר תפקד לגמרי בתוך הנרטיב הרביזיוניסטי:

ועוד ביקור עשיתי, מלא תוגה — על קברו של הבית"רי הצעיר מדאנציג, אברהם שטרויסברג, שטבע בים בחודש מאי. "קרבן לכיבוש הים העברי" — כה כתוב על המצבה הבודדת... בעומדי כה לפני הקבר הבודד, אפפוני הרהורים על מושג "הים העברי". דבר מיוחד במינו: עד עתה סבור הייתי, שבארבעים שנות התעמולה הציונית, שעלו בחלקו של דורי, כבר הובעו כל הסיסמאות והנוסחות האפשריות... ואילו לעיני כאן מעין נוסח חדש, שטרם שמעתי את שימעו: חקוק הוא לעיני בשחם המצבה, אולי בפעם הראשונה בדברי-ימי ישראל... (ז'בוטינסקי 1972, 265).

מן הפחד שתקף בשעתו את קולין ואת חבריו לא נותר עוד זכר.

כיבוש יפו

באפריל 1948 יצאו חיילי האצ"ל לכבוש את יפו, בדרכם לממש הלכה למעשה את הזיקה הרביזיוניסטית בין הים לבין הפרויקט הציוני של כינון האומה. ההיסטוריון בני מוריס (1991), בספרו לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, תיאר את כיבוש יפו בידי האצ"ל. לדברי מוריס, מראשית אפריל 1948 חיפשו ראשי האצ"ל יעד חשוב שיוכלו לכבוש, בין השאר כדי להוכיח קבל עם ועדה שלצד ארגון ההגנה – שהתנגד להתקפה משום שלא ראה ביפו איום אסטרטגי על העיר תל-אביב – יש ביישוב ארגון צבאי נוסף בעל כושר ביצוע. מבין המטרות שנבחנו – ירושלים, המשולש ג'נין-שכם-טול-כרם, הרי אפרים ויפו – בחרה הנהגת האצ"ל באחרונה.

ב-25 באפריל פתח האצ"ל במבצע הצבאי העיקרי שלו במהלך המלחמה: כיבוש יפו. עד תחילת המלחמה היתה מרוכזת ביפו הקבוצה הגדולה ביותר של ערבים, כ-75 אלף איש, אולם בשעה שהחלה התקפת האצ"ל כבר היה מצבם ככי רע: זיכרון הטבח בדיר יאסין, שבוצע שבועיים קודם לכן בידי האצ"ל, היה טרי מאוד והפיל מורא על התושבים. כן פגעה בהם העובדה שהנהגת יפו, יותר מהנהגתה של כל עיר אחרת, התאפיינה בחוסר אחדות: באפריל היו בעיר שבעה מרכזי כוח שונים, חלקם יריבים זה לזה ובעלי סמכויות חופפות. ב-27 באפריל, ביום השלישי למתקפה, לאחר שהמטירו על מרכז העיר יפו טונות רבות של פצצות, הצליחו יחידות האצ"ל להבקיע את דרכן לים. ההתקפה, שבה נהרגו 41 אנשי אצ"ל, גרמה לתושבי מנשיה להימלט דרומה לשכונות עג'מי וג'בליה, תחת לחץ חיילי הרגלים ואש המרגמות (שם, 134–143).

תיאורו של מוריס את המתקפה שונה עד מאוד מן הנרטיב הרביזיוניסטי, שמתאפיין בשני מרכיבים עיקריים: הראשון מבקש להציג את הפלסטינים תושבי יפו כמי שאימו על תושבי תל-אביב, פרעו בהם והפכו את חייהם בלתי נסבלים. יוסף קיסטר, היסטוריון רביזיוניסט, מיטיב להדגים פן זה בנרטיב הרביזיוניסטי של כיבוש יפו:

ממרומי צריחו המתנשא של מסגד חסן בק בקצה השכונה הערבית מנשיה, שנזדקרה מחולות הים כקוץ בבשרה של העיר העברית הראשונה, צלפו לעבר רחובותיה הראשיים של העיר... אימה ופחד הטילו צלפים ערביים גם מצריחו המזדקר לשמים של המנזר הרוסי שבצד הכביש הראשי לירושלים... יפו, על שמונים אלף תושביה הערביים היתה סרטן ממאיר בלב היישוב היהודי. שליטי ארצות ערב וראשי הכנופיות הערביות ראו ביפו מעין גשר קפיצה לביצוע מזימתם לסיכול תוכנית החלוקה ולביטול כל ניסיון מצד היישוב העברי להקמת מדינה יהודית... הנוער הערבי של העיר גויס, רובו ככולו, לכנופיות השונות ששרצו ביפו ובסביבתה (קיסטר 1993, 156).

המרכיב השני בנרטיב הרביזיוניסטי של כיבוש יפו הוא המשכו המתבקש של הראשון: משהובהר מצבם העגום של יהודי תל-אביב תחת אימת ערביי יפו, הונחו היסודות לעמדה

הרואה בכיבוש יפו פעולה הכרחית וחשובה מאין כמותה. לפי גישה זו, תושבי יפו, בעצם מעשיהם, הכשירו את הקרקע לכיבוש העיר. יתרה מזו: כיבוש יפו נתפס מעתה לא רק חינוי מבחינה צבאית ולאומית, אלא גם מוצדק מבחינה מוסרית. ערביי יפו, לפי תיאור זה, הם האשמים בכיבושה והם הנושאים באחריות להריסת חלקים גדולים מן העיר ולגירושם מבתיהם. קיסטר מתאר את הדברים כך:

לא נותר אלא לשים קץ למצב בלתי נסבל זה. משימה זו נטל על עצמו הארגון הצבאי לאומי בארץ-ישראל. בעוד הנהגת היישוב שוקדת על יישומן של החלטות האומות המאוחדות גם לגבי העיר יפו, על אף העובדה שההנהגה הערבית ביפו בתיאום עם ראשי הכנופיות והמדינות הערביות עשו כל מאמץ לשים לאל את החלטות העצרת ולרוקן מכל תוכן, יצאו יחידות האצ"ל למשימתן: כיבוש יפו ושחרורה משלטון הכנופיות הערביות (שם, 157).

מנחם בגין, המפקד הראשי של האצ"ל, פנה אל חייליו באות היציאה לקרב:

חיילי המעמד! אנו יוצאים לכבוש את יפו. אנו יוצאים לאחד הקרבות המכריעים במערכה על עצמאות ישראל. דעו מי עומד לפניכם, זכרו את מי השאתם מאחוריכם. לפניכם אויב אכזרי שקם לכלותנו. מאחוריכם הורינו, אחינו, ילדינו. הכו באויב. לקלוע היטב. לחסוך תחמושת. בקרב אל תדעו רחמים לאויב, כשם שהוא אינו יודע רחמים כלפי בני עמנו. על נשים וילדים לחמול. מי שמרים ידיו לאות כניעה, הציל את נפשו. שבוי הוא בידיכם, לא תפגעו בו. להתקפה יוביל אתכם גונדר גדעון המנוסה בקרבות. זכרו את דגל המעמד. כיוון אחד לפניכם — קדימה! (שם, 158).

הכיוון, כפי שהתווה אותו מנחם בגין, הוא אל עבר הים. ואכן, הים תפס מקום מרכזי בכיבושה של יפו בידי האצ"ל. הוא הופיע בעיקרי תוכנית המבצע שניסח עמיחי פאגלין, המכונה "גידי", קצין המבצעים של האצ"ל: ניתוק שכונת מנשיה מיפו על ידי פריצה עד חוף הים, והמשך כיבוש העיר עד כיכר השעון. אלא שמעבר למטרה צבאית של הים, שנגזרה מטקטיקת הלחימה, בשיח הרביזיוניסטי שמור לים תפקיד חשוב בהרבה: זהו מחוז חפץ, שההגעה אליו היא שניצבה בלב-לבו של המבצע. בנרטיב הרביזיוניסטי של כיבוש יפו, הים תופס את מקומה של היבשה: הוא איננו אמצעי, אלא המטרה עצמה.

הניסיון הראשון לכבוש את יפו נכשל. לוחמי האצ"ל המטירו אש מרגמות כבדה, אך נתקלו בהתנגדות עזה ונסוגו אל שטח ההפקר. באותה עת כבר ספג האצ"ל ביקורת קשה על פעילותו ביפו, לא רק מצד דבר (1948), ביטאונה הרשמי של מפא"י, ששפך עליו קיטונות של לעג בתארו את הניסיון לכבוש את יפו כ"תמרון פוליטי" וכ"צ'יזבט לאומי", אלא גם מצד ידיעות אחרונות, שעורכו, הרצל רוזנבלום (1948), הזהיר את הארגון מפני "התקפות ספרטיסטיות על יפו ברוח של הגנרלים המתקוטטים בסין". האצ"ל ביקש כאמור להוכיח להגנה את כוחו באמצעות כיבוש יפו, ולכן הביקורת לא רק שלא הרפתה את ידיו, אלא אף הגבירה את נחישותו. למחרת, ב-27 באפריל, חידש האצ"ל את התקפתו. גידי, מפקד

המבצע, ש"פניו הרזים נפלו מאוד... אך עיניו השחורות בוערות באש אמונה מחודשת", הוא ששיכנע את בגין לחדש את הקרב, לפי עדותו של בגין עצמו (בן-יקיר 1990, 14–15). בניסיון לפרוץ את שכונת מנשיה ולהגיע אל הים, התקדמו חיילי האצ"ל מבית לבית, כשהם מפלסים את דרכם בעזרת חומרי נפץ. בגין, שביקש לשוות לקרב מימד הרואי ורווי פאתוס, תיארו במילים הבאות:

צריך להצליח בכל מחיר. להצליח, אך האויב ער... כל שעל אדמה עולה לנו בדם, פשוטו כמשמעו. כיצד להתקדם באש שכזו? כיצד יגיעו החבלנים עד לאובייקטים המבוצרים? על החבלנים-המתפרצים הוטל התפקיד אשר בכל צבא סדיר ממלא אותו ממרחק רב, חיל התותחנים... אדם-תותח. אומץ לב והקרבה במקום הרעשה מרכזת. חומרי נפץ מקרוב, במקום פגזים אדירים מרחוק. וכל זה מסתכם לנו במילה אחת: דם. כל דבר עולה לנו בדם (שם, 13).

בבוקר 28 באפריל השלים האצ"ל את ניתוק מנשיה מיפו. עתה עמדו חייליו, כבהודעתו הרשמית של הארגון מאותו יום, "לחוף הים הנכסף" (בגין תשכ"ב, 313). בהודעה תוארו חיילי האצ"ל כמי שהבקיעו, מול כדורי המוות, את דרכם אל הים, המתגלה לא רק כמטרת הקרבות, אלא גם כמשאת נפש וכאידיאל ציוני-לאומי. ביטוי מובהק למעמדו המרכזי של הים ניתן למצוא אצל חיים ליטאי (1957, 249), בתארו את רגעי הקרב האחרונים:

עוד המפקדים שוקלים בדעתם איזו היא הדרך הטובה ביותר להכרעת העמדה, ולפתע בקעה זעקה מגרונות החיילים קצרי הרוח. כשלושים איש זינקו ממקומם והחלו רצים לעבר העמדה האחרונה שחצצה בינם לבין הים. "הים, הים, הים", היתה הקריאה שהלהיבה אותם והדהימה את מפקדיהם.

הם רצו לאורך הרחוב. ללא-חיפוי, ללא-דאגה למחסה, ללא-פיזור, משולהבים, כמתאבדים. הם מיהרו ישר למוות שארב להם מתוך אשנבי הירייה של העמדה. המפקדים ואותם החיילים שלא נאחזו באותה דבקות לזהטת עמדו כמאובנים. לא היה להם ספק כי בעוד רגע יתחילו מכונות הירייה לקצור ברצים, ורימונים יתפוצצו בקרבם. אך כבר היה מאוחר מדי. אי-אפשר היה לעוצרם או לקראם לחזור.

איש לא ידע מתי גמלה ההחלטה בלבבות האנשים. איש לא ציווה עליהם לצאת להסתערות זו. מישהו קרא "הים!" והחל לרוץ, והוא עצמו הופתע בראותו כי בימינו ובשמאלו רצים חבריו ובפיהם אותה קריאה עצמה: "היים!".

הנה כי כן, זהו החלום הגדול והאידיאל של האתוס הרביזיוניסטי: הים. הים הוא זה שבשבילו נלחמים בעוז ובחירוף נפש; הוא זה שבשעה שעומדים סמוך אליו מאבדים כליל את שיקול הדעת ורצים לעומתו כמכושפים. הים הוא זה שבלהיטות לשכשך במימיו מסכנים החיילים את חייהם, אך הוא גם זה אשר מגן עליהם מפני כדורי האויב — כבאותו נרטיב הגמוני של כיבוש הכותל המערבי, שבו הכותל מוצג לא רק כאתר לחימה, אלא בעיקר כאידיאל

ציוני-לאומי. בנרטיב הרביזיוניסטי רק הים יכול להצדיק את התרופפותה של משמעת הקרב, וההסתערות לעברו, גם אם היא פזיזה, אינה יכולה להיות מסוכנת. הריצה היא אמנם בלתי מחושבת ולא זהירה, אך ללא-ספק מובנת ומוצדקת.

מוזיאון האצ"ל בתש"ח

בספרו "גידי" והמערכה לפינוי הבריטים מארץ-ישראל מתאר יוסף עברון (2001) את התנהגותו של קצין המבצעים של האצ"ל, עמיחי פאגלין (גידי), ברגעי הקרב האחרונים: הכל אירע במהירות מסחררת. כשהגיעו הבחורים לשפת הים עוד נדמה היה שכל זה איננו אלא חלום תעתועים. מועקה כבדה, בת שלושה ימים, מצאה לה פתאום פורקן. אנשים טבלו את רגליהם במים המלוחים, חיבקו איש את רעהו, צחקו ושכשכו כילדים שובבים... רק גידי לא נסחף בזרם... אמנם גם הוא ידע כי הגענו, כבשנו וניצחנו. זה היה ניצחנו... אך הוא היה מפקד הקרב — והקרב עוד לא תם... גידי ידע כי מיד תבוא התקפת הנגד של האויב (שם, 329).

כזהו אפוא גידי, שמוזיאון האצ"ל בתש"ח קרוי על שמו: גם ברגעי התעלות הנפש הוא שומר על קור רוח ועל איפוק, בידעו שהאויב ניצב מעבר לשער. גידי זה כובש את שמחתו. בניגוד לחבריו, שהמים מסמאים את עיניהם, הוא אינו מניח לים להעבירו על דעתו. הוא נרגש, ועם זאת זהיר ומפוכח, שהרי הקרב, שהסתיים בקו המים, טרם בא אל קצו. בכל רגע עלול האויב לחדש את ההתקפה.

ב-1978 נהרג עמיחי פאגלין בתאונת דרכים. חודשים ספורים לאחר מותו עלה לראשונה הרעיון להקים לשפת הים, על חורבות אחד מבתי שכונת מנשיה, גלעד לזכר לוחמי האצ"ל שנהרגו בקרב לכיבוש יפו. את הרעיון הגו לוחמי אצ"ל לשעבר, חברים ב"ברית חיילי האצ"ל". ב-1980 זכה המוזיאון לברכתה הרשמית של מדינת ישראל וקיבל את חסותה של יחידת המוזיאונים במשרד הביטחון. עד מהרה שינתה התוכנית את פניה: לא היה מדובר עוד בגלעד, אף לא באתר לתיעוד הקרב על יפו, כי אם במוזיאון המבקש לסקור בין כתליו את חלקו של האצ"ל במלחמת 1948, "מ-29 בנובמבר 1947, היום בו החליט האו"ם על הקמת מדינה יהודית ומדינה ערבית בתחומי ארץ-ישראל, ועד לפירוק האצ"ל ב-1 ביוני 1948" (חוברת למבקר). הקמתו של מוזיאון האצ"ל בתש"ח עלתה בקנה אחד עם צרכיה של עיריית תל-אביב-יפו, שיזמה בסוף שנות השבעים הקמת גן ציבורי על שרידי שכונת מנשיה. תוכנית הקמתו של הגן היתה כרוכה מניה וביה במחיקת השכונה אחת ולתמיד. המבנים המעטים שלא נחרבו עד היסוד במלחמת 1948 עתידים היו להיהרס עד מהרה. בתחילת שנות השמונים לא זו בלבד ששכונת מנשיה נעלמה מן העולם, אלא שהמבנה היחיד שנותר הפך לאתר המפאר ומצדיק את עצם פעולת המחיקה, אתר המשמש עדות לסדר החברתי והפוליטי החדש. בנובמבר 1987 קיבל הניסיון למחוק את שכונת

מנשיה ולבטל את נוכחותו המטרידה של האחר הערבי ביטוי מובהק ביותר: למוזיאון האצ"ל בתש"ח הוענק פרס ישראל רוקח למפעלים הנדסיים מטעם עיריית תל-אביב-יפו. בנימוקיהם ציינו השופטים כי הפרס ניתן למוזיאון על "תכנון הבית ושילובו כפסל סביבתי בגן צ'ארלס קלור" (ארכיון מוזיאון האצ"ל בתש"ח). במילים ספורות אלו נחשף טשטוש של האקט הפוליטי — טשטוש המתגלה בעצם הפיכתו של מוזיאון צבאי, הממוקם על חורבות בית ערבי, לאובייקט אסתטי גרידא. נחשף גם האופן שבו ההיסטוריה נכתבת מחדש: הכפפתו של הבית לגן צ'ארלס קלור חושפת כי דווקא הגן, ולא שכונת מנשיה, מוצג כמי שעמד על תלו מאז ומעולם, ממתין בקוצר רוח לאובייקטים אסתטיים שעשויים היו להשתלב בו. כך תופס גן צ'ארלס קלור את מקומה של שכונת מנשיה, שהשלב האחרון והסמלי של ביטולה מתגלה במחיקת שמה. השכונה מוצאת סופית מן העולם, והחורבה שנותרה שריד הופכת באורח כמעט מובן מאליו ל"בית" סתמי, נטול עבר, "בית" שאינו אלא פסל סביבתי — אובייקט אסתטי, א-פוליטי במהותו, שכל תכליתו היא למצוא את מקומו בין כרי הדשא ומתקני השעשועים. מה שנוותר ממנשיה הוא גלעד המנציח את כיבושה, מבנה קולוניאליסטי המבוסס על פרקטיקות של ניכוס המקום ושל התייחסות אליו כאל מוצג חסר חיים, המשועבד לנקודת מבטו של הכובש.

הארכיון, טוען ז'אק דרידה, קשור בטבורו לחוק, לאלימות ולשכחה. הארכיון אינו נעוץ רק בעבר, אלא בעיקר בעתיד: הוא לא רק מאורגן ומעוצב למענו, אלא גם מתערב בקביעתו. פעולתו של הארכיון כרוכה תמיד באלימות, שבה העתיד משועבד למה שגנוז בארכיון (Derrida 1996). מוזיאון האצ"ל — המבקש לייצר רצף יהודי בין עבר להווה ולסלק את עקבותיו של האחר הערבי העלול לפגוע ברצף זה — חושף במידה רבה את האלימות הכרוכה במעשה המוזיאלי: זהו מקום שבו משוכפלת עד אין-קץ האלימות הצבאית, שאפשרה להפוך את יפו לחלק מן המרחב הלאומי-ציוני, אך זהו גם אתר המבקש לטשטש או למחוק את התפקיד שמילאה האלימות עצמה בטיהורו של המרחב ובעיצובו. מוזיאון האצ"ל איננו אתר ניטרלי ואוטונומי, כי אם שותף פעיל בייצור הפוליטיקה של זהויות לאומיות. זהו לא רק אתר המלקט אובייקטים ("עובדות" גמורות הנתונות בעולם) וממקם אותם בתצוגה; זהו מקום שבו העבר מיוצר — כיבושה של יפו כחלק מסיפוחה בפועל לתל-אביב, הן במישור הטריטוריאלי-מרחבי והן במישור החברתי-פוליטי-כלכלי, והפיכתה לחלק מן המרחב הלאומי-ציוני — כבעל נוכחות במרחב ובהווה (אזולאי 1999, 22). כך מתגלה מוזיאון האצ"ל בתש"ח כאתר המבקש לא רק לייצר את העבר במסווה של כינוס, אלא גם להעניק לעבר המכונס מעמד אובייקטיבי, המסייע במחיקתן של תמונות עבר מתחרות ופועל לטשטוש האלימות הכרוכה בעצם הקמתו ופעילותו.

ואולם, כדי להתחקות אחר הקמתו של המוזיאון ולעמוד על דפוסי הייצוג ועיצוב הזיכרון הפועלים במסגרתו, עלינו לשוב מעט לאחור. ב-1978 לא רק שגן צ'ארלס קלור טרם הוקם, אלא שכמה מן הבתים של שכונת מנשיה עוד עמדו על תלם. לאחר כמה חודשי התלבטות, נבחר לבסוף אחד מהם לשמש אכסניה למוזיאון: היתה זו חורבה נטושה,

שמלחמת 1948 ושלושים שנות עזובה הותירוה חסרת גג, בשעה שממדיה וקרבתה לים עשוה ראויה במיוחד לצרכיו של המוזיאון. מבין ארבעת כתליה הגבוהים של החורבה, שלושה נשתמרו כמעט במלואם. רק הקיר המזרחי נהרס כמעט כליל. מה היתה חורבה זו טרם המלחמה? גודלה מעיד על כך שלא שימשה למגורים. קרוב לוודאי שהיה זה חאן, פונדק דרכים שנתקבצו אליו סוחרים ועוברי אורח לחניית לילה. בפונדק דרכים זה החלה ב-1979 מלאכת התכנון, ואחריה באו עבודות הבנייה והשיפוץ של מוזיאון האצ"ל בתש"ח. ב-1982, כעבור שלוש שנים, פנו חברי עמותת מוזיאון האצ"ל לשר מרדכי ציפורי, ששימש גם יושב ראש "ברית חיילי האצ"ל", כדי שיסייע בידם לקבל את האישורים הדרושים לפתיחת המוזיאון מראש עיריית תל-אביב-יפו, שלמה להט. ציפורי נרתם למלאכה, ובישיבת ועדת ההיגוי של העמותה, שהתקיימה ב-8 בדצמבר 1982, נקבע כי המוזיאון ייפתח ב-31 במארס 1983. מפאת קוצר הזמן החליטו משתתפי הישיבה להקים את המוזיאון בשני שלבים: "לפתיחה הרשמית – כל מה שניתן לעשות ובאין ברירה, גם לא באופן מושלם. לאחר הפתיחה יטופל בשיפור הטיב של המוצגים במוזיאון" (פרוטוקול ישיבה מ-9 בדצמבר 1982). כמו כן, הוחלט לבחור אילו כלי נשק וחומרי חבלה יופיעו בתצוגה, ונקבע כי המוזיאון ישמש מרכז פעילות של "ברית חיילי האצ"ל, מחוז תל-אביב". חיילי האצ"ל, מצדם, "יצטרכו להיות מעורבים ומסייעים באחזקה, נקיון, גיוס כספים וכיו"ב – למען אחזקתו ופיתוחו של האתר" (שם).

במארס 1983 נפתח מוזיאון האצ"ל בתש"ח למבקרים. צורתו החיצונית של המבנה נשתמרה כפי שהיתה טרם בניית המוזיאון, ולא בכדי: אחת ההחלטות המרכזיות בנוגע לעיצוב המוזיאון, אם לא החשובה שבהן, היתה לשמר ככל האפשר את חלקי החורבה שעדיין עמדו על תלם. כך נשתמרו הקירות החיצוניים וכתליו הפנימיים של המבנה. במקום הקיר המזרחי של המוזיאון, שנחרב כמעט עד היסוד במלחמת 1948, הוקם קיר זכוכית. רצועת זכוכית כהה מקיפה גם את חלקו העליון של המבנה. המבנה כולו מציג מטאפורה של כיבוש וניכוס, שבה נראה הבית הערבי הישן, שיסודותיו על הקרקע, כאילו נמחץ תחת קוביית הזכוכית הכהה. מערכת של ניגודים קיימת בין שרידי המבנה הישן לבין המבנה החדש, שמתפקד כתוספת: ניגודים של חומר (אבן מול זכוכית ואלומיניום), צבע (כהה מול בהיר), צורה (אורגני מול גיאומטרי), אלמנטים ארכיטקטוניים (קשתות מול מרובעים), וכן הניגוד שבין האבן המתפוררת והקירות ההרוסים למחצה, שסימני הזמן והסביבה ניכרים בהם, לבין התוספת, המבוססת על חומרי בנייה מודרניים ומתכששת לתכונותיו של המבנה הישן, ההופך כך לשריד אקזוטי, עדות לנוכחותם הזמנית של הערבים תושבי המקום. כך מתגלה המוזיאון, כמונחיו של פייר נורה, כאתר המבקש לסלק את עקבותיו המטרידים של העבר, וכמקום שבו ההיסטוריה עומדת מלכת:

בלב ההיסטוריה פועלת ביקורת המשמידה את הזיכרון הספונטני. הזיכרון תמיד חשוד בעיני ההיסטוריה, ששליחותה האמיתית היא להרוס אותו ולהדחיקו... תנועת ההיסטוריה, השאפתנות ההיסטורית, אינן העלאה על נס של מה שהתרחש באמת, אלא אינו (נורה 1993, 6).

תהליך הקמתו של מוזיאון האצ"ל בתש"ח לא הגיע אל סיומו עם פתיחת האתר למבקרים. ב-24 בנובמבר 1983 התכנסה ישיבה, שדנה בהקמת חדר הנצחה ל-41 לוחמי האצ"ל שנהרגו בקרב לשחרור יפו. עמיצור בצלאל, מנהל מוזיאון האצ"ל הארצי, קבע בישיבה כי החדר "חייב לתת הרגשה של כבוד וחרדת קודש", והוסיף: "בואו נחפש דרך להפוך חדר זה למקום מלא כבוד" (פרוטוקול ישיבה מ-24 בנובמבר 1983). הנוכחים בישיבה הסכימו על כך, אבל הציעו שתי דרכים מנוגדות ליצירת אווירה של כבוד ושל חרדת קודש: ההצעה הראשונה היתה לפתוח את החלונות לכיוון הים וכך להזרים אל החדר תאורה טבעית שמקורה מן החוץ. על פי שיטה זו, תחושת הכבוד, שהמבקר בחדר ההנצחה אמור לחוות, יסודה בהפניית תשומת הלב החוצה, אל עבר הסביבה שבה מצאו הלוחמים את מותם, תוך הדגשת הקשר בין פנים המוזיאון לבין האזור שבו התנהלו הקרבות. הדרך השנייה הפוכה לגמרי, בהציבה דווקא את ההסתגרות ואת ההתבדלות מן החוץ כתנאי להיווצרותה של תחושת כבוד וחרדת קודש. על פי תפיסה זו, כדי שהחדר יהפוך למקום "מלא כבוד" יש לאוטמו כליל, להחשיכו, להאירו בתאורה מלאכותית, וממילא לסמן חציצה ברורה בינו לבין הים הסמוך. מבין ששת הנוכחים בישיבה, רק עמיקם רוטמן צידד בפתיחת החדר כלפי חוץ; הוא התנגד להסתרת "החלונות והנוף [שיכולים] לדעתי לתרום לחדר זה" (שם). לעומתו, סבר משתתף אחר כי אורו של נר התמיד די בו כדי להאיר את האולם. בתום הדיון התקבלה הצעתו של אמנון שוורץ, אדריכל המוזיאון, שלפיה חדר ההנצחה יהיה אטום ולאורך חלונותיו הפנימיים יתלו מדבקות דמויות ויטראז'ים. אם כן, הים, הניצב מעבר לפתחו של המוזיאון, הורחק פעם נוספת, כדי להופיע לבסוף בתור מדבקה צבעונית על גבי חלונותיו הפנימיים של חדר ההנצחה (שם). כך הועם זוהרו של הים באתוס הרביזיוניסטי של כיבוש יפו: הים עצמו הורחק ונהדף כדי להתגלות מחדש בתור דימוי ויזואלי על גבי זגוגיות חדר ההנצחה, שבהן מתוארים פרקים מן הקרב לכיבוש יפו.

פרשת הקמתו של חדר ההנצחה מעידה על מעמדו כפול-הפנים של הים בנרטיב הרביזיוניסטי: מן העבר האחד ניצב הניסיון ליצור זיקה בין המוזיאון לבין המרחב שסביבו. היחס לים בהצעתו של רוטמן איננו יחס של הסתגרות והתבדלות, אלא דווקא של היפתחות והתמסרות. יחס זה ניזון מן העמדה שהים הוא "שלנו", לא רק מפני שנכבש בכוח הזרוע, אלא מקדמת דנא. כיבוש הים והפיכתו ל"שלנו" אינם אלא הוצאתה מן הכוח אל הפועל של הזיקה עתיקת היומין שבין העבריות לים. כדי לנכס את הים צריך אמנם להשתלט עליו, אולם אין משתלטים אלא על מה ש"שלנו" מאז ומעולם.

מן העבר האחר, יחסה החשדני של האידיאולוגיה הרביזיוניסטית לים מתגלה בהגלייתו ובניסיון ליצור חציצה ברורה בינו לבין דפוסי הזיכרון, כפי שהמוזיאון מבקש לעצבם. חלונותיו הרחבים והמקושתים של המבנה מעידים אף הם על עמדתם של המוזיאון ושל האידיאולוגיה הרביזיוניסטית כלפי הים. חלונות אלו, הצופים אל המים, נותרו אמנם על כנם, אך בהיותם אטומים ומוסתרים הם חדלים למעשה לתפקד כחלונות. ההתמסרות לים הופכת כך לתעתוע, וההיפתחות כלפיו מקפלת בתוכה גם יחס של הסתגרות והתבדלות. כך מסמן

הים את נוכחותו של האחר הערבי, המתגלה בים ועומד תמיד מנגד, מוכן לשוב ולהסתער אל תוך המערכה. האויב, כפי שהוא נתפס כאן, עדיין לא הוכרע סופית, וספק אם יוכרע אי פעם. אויב זה עתיד להישאר לעד על מקומו, ולכן הוא בגדר איום תמידי שיש להישמר מפניו. המערכה, כפי שהמוזיאון מבקש להנציחה, טרם באה אל קצה. תפקידו של המוזיאון, לפיכך, אינו רק לציין את הבעלות על הים ולשמש עדות לזיקה שבין הים ללאומיות העברית. משימתו היא גם לעמוד על המשמר נוכח אויב העלול לחדש את התקפתו בכל רגע. אין להתפלא אפוא ששלוש שנים לאחר אותה ישיבה חרץ יצחק שחף, מנהל מוזיאון האצ"ל בתש"ח, אחת ולתמיד את דינו של הים להתכחשות, וסתם את הגולל מעל אפשרות שילובו הממשי בנרטיב הרביזיוניסטי. במכתב ששלח לאדריכל אמנון שוורץ ב-17 במאוס 1986, ציין שחף: "החלונות החשופים לכיוון הים, עלולים לפגוע בשעת ההתכנסות... יש לשקול התקנת וילונות מתאימים".

ב-1984 עלתה יוזמה להרחיב את מוזיאון האצ"ל בתש"ח. הוגי הרעיון ביקשו להעתיק את מוזיאון האצ"ל הארצי — המתעד את קורות הארגון למן הקמתו ב-1931 ועד מלחמת 1948 — ממשכנו ברחוב המלך ג'ורג' בתל-אביב, ולמקמו במבנה חדש שייבנה מעברו הדרומי של המוזיאון ביפו. כך אמורים היו שני המוזיאונים לחבור יחדיו ולהפוך לאתר אחד, שבו יוצגו בכפיפה אחת קורותיו של האצ"ל למן ראשיתו ועד פירוקו הסופי בספטמבר 1948. על פי התוכנית, יועד האגף החדש להיבנות מתחת לפני האדמה. מסלול התצוגה, המוליך את המבקר מפנים האדמה כלפי חוץ, ביקש ליצור הקבלה סמלית בין מבנהו הפיזי של המוזיאון לבין תרומו של האצ"ל, על פי הנרטיב הרביזיוניסטי, לעצמאותה של מדינת ישראל. היוזמה להרחבת מוזיאון האצ"ל בתש"ח, אף שזכתה לברכת משרד הביטחון, לא יצאה אל הפועל. ראשית, התברר כי בחורבה שנותרה על תלה מעברו הדרומי של המוזיאון, בחלק שבו אמור היה לקום המבנה החדש, התגוררה משפחה יהודית. קיומה של החורבה היה זה זמן לצנינים בעיני הנהלת מוזיאון האצ"ל בתש"ח: אולי היו אלו מצהלות הסוסים, שנתפסו כמחבלות בתפקודו התקיין של המקום, ואולי לא חשו אנשי המוזיאון בנוח עם התזכורת הזו לעבר, הניצבת בסמוך אליהם. גם ניסיונותיה החוזרים ונשנים של עיריית תל-אביב-יפו לפנות את דיירי החורבה, שבמרוצת השנים קנו חזקה חוקית על משכנם, עלו בתוהו. כך אירע, ש-36 שנים לאחר שכבשו את שכונת מנשיה בכוח הזרוע והגלו את תושביה הערבים, נאלצו חברי "ברית חיילי האצ"ל" להתמודד שוב עם נוכחותם המטרידה של שכנים בלתי רצויים. משונה ככל שיהיה, דומה שההיסטוריה עמדה לחזור על עצמה. הפעם לא עמדו לרשות חברי האצ"ל רובים ומרגמות, ופקודת הקרב של מנחם בגין, אף שנשמעה ללא-הרף בין כותלי המוזיאון, חדלה זה כבר מלהדהד בין סמטאותיה של שכונת מנשיה. כל זה לא ריפה את ידיהם של לוחמי האצ"ל לשעבר. בנובמבר 1986 דומה היה שפינוי החורבה עומד לצאת סוף-סוף אל הפועל. ב-26 בנובמבר נודע לאחד מאנשי המוזיאון — שמו אינו מצוין — כי החורבה תפונה למוחרת היום. ברשימתו כתב: נודע לי מפי הבת של המשפחה המתגוררת בחורבה שהפינוי יהיה מחר! ... דיברתי בעיריית

תל-אביב עם שמוליק שחר המופקד והאחראי לפינוי והזכרתי לו שברצוננו (לפי החלטות בעבר) להשאיר את הקיר המזרחי בכניסה יחד עם עיטור עתיק על פלו. מסביב לקיר הזה יוקמו שירותי מזנון כמתוכנן... דיברתי עם מרדכי ציפורי... גם אני וגם הוא נחפשו את ראש עיריית תל-אביב כדי להבטיח את הנ"ל (ארכיון מוזיאון האצ"ל בתש"ח).

הנה כי כן, הבית האחרון משכונת מנשיה שעוד נותר על פלו — זולת מוזיאון האצ"ל בתש"ח — עמד עתה לפני חורבנו, ובעיצומה של מלאכת הפינוי מיהר מוזיאון האצ"ל לקנות עליו אחיזה ולנכסו לצרכיו. עשרה ימים מאוחר יותר הושלם פינוי המבנה, והחורבה הריקה נתפסה כעומדת כליל לרשות מוזיאון האצ"ל, הרשאי לעשות בה כחפצו. "לצלצל לאתרים או לעיריית תל-אביב", כתב אותו אדם ב-3 בדצמבר. "לא להוריד את עמוד החשמל שליד החורבה! נצטרך אותו לשירותי המזנון ולמוזיאון האצ"ל שיבנה" (שם).

התנגדותו של ראש עיריית תל-אביב-יפו, שלמה להט, היא שסיכלה לבסוף את היוזמה להרחבת המוזיאון. בפגישה שהתקיימה ב-13 ביוני 1986 העלו בפניו אנשי האצ"ל את בקשתם, אך להט הגיב בנחרצות: "יש כאן מוזיאון מקומי... וכן הנצחה לנופלים על שם 'גיד'. בחיי לא יוקם כאן מוזיאון אצ"ל ארצי. אם משרד הביטחון רוצה — שיהיה בריא" (שם). מעברו הדרומי של המוזיאון ירד אפוא המסך מעל הניסיון לחבר יחדיו את מוזיאון האצ"ל בתש"ח עם מוזיאון האצ"ל הארצי. ב-בזמן השתבשו העניינים גם בצדו הצפוני של המוזיאון, ובוטלה הקמתה של אנדרטה לזכר הקרב לשחרור יפו, שתוכננה בידי האדריכלית יעל קינסקי ויועדה להיבנות על גבי גבעה מצפון למוזיאון, סמוך לחוף הים. ישנו הבדל ניכר בין שתי התוכניות: בעוד המבנה הנוסף תוכנן כך שיהא מבוצר ואטום לאור, ויציין את דחיקתו של הים אל מחוץ לתפיסת הידע הלאומי של האידיאולוגיה הרביזיוניסטית, האנדרטה אמורה היתה לציין דווקא את שיבתו של הים אל מרכז הנרטיב הרביזיוניסטי, ואת הופעתו מחדש כבעל מעמד מרכזי בלאומיות הציונית, כפי שהיא מנוסחת על ידי האתוס הרביזיוניסטי. תיאורה של קינסקי את האנדרטה מיטיב להמחיש זאת:

מטרתו [של האלמנט] להציג את הרעיון הבסיסי של התמודדות במערכה. התיאור: תוך כדי השתלבות בסביבה הקיימת הותווה ציר חד-משמעי המסמל את כיוון התקדמות הקרב ממזרח למערב אל הים. ציר ההתקדמות עובר דרך מערכת של ארבע מנהרות... על מצב קיים זה מתלבשת מערכת של אלמנטים חדים וחזקים מהם פורצים המים לכיוון הים — פריצה זו מבטאת את תנופת הקרב ועוז רוחם של החיילים במערכה. ישנם מכשולים בדרך הקשה ולכן ישנן פרצות ואלמנטים חסרים במערכת המזנקת אל הים (שם).

אם כן, האנדרטה עתידה היתה להקנות לים עדנה מחודשת; הים צפוי היה לזכות בכבודו האבוד ולהופיע מחדש במרכזו של הנרטיב הלאומי הרביזיוניסטי. אלא ששתי התוכניות, המבנה התת-קרקעי והאנדרטה, לא יצאו אל הפועל בסופו של דבר. טרפודן, יותר משהיה פרי הנסיבות, ציין את הופעתה המחודשת של האלימות הלאומית — שאפשרה מלכתחילה

את הקמתו של המוזיאון — ואת כישלון תשוקתה של האידיאולוגיה הרביזיוניסטית לטשטש או למחוק את עקבותיה של אלימות זו. בתוֹך, בין שתי התוכניות, נותר מוזיאון האצ"ל בתש"ח, החושף, במבנהו הפיזי ובמערכת השיקולים שליוו את הקמתו, את מעמדו של הים בנרטיב הרביזיוניסטי של כיבוש יפו ובאתוס הרביזיוניסטי בכללותו. בנרטיב הרביזיוניסטי הים אינו מוכפף באופן בלעדי לטריטוריה, ובניגוד למעמדו בשיח הציוני ההגמוני — זה של תנועת העבודה — אין הוא נתפס כאמצעי מעבר בלבד, כשלב שיש לחצותו כדי להגיע אל היבשה. הים, כפי שהאידיאולוגיה הרביזיוניסטית מבקשת לכוננו, הוא חלק אינטגרלי ועתיק יומין של הלאומיות העברית ושמור לו מקום מרכזי, הנסמך על הכללתו בתוככי הדימוי ההיסטורי של הלאומיות היהודית. עם זאת, מוזיאון האצ"ל בתש"ח חושף גם את צדו האחר של יחסה של האידיאולוגיה הרביזיוניסטית לים. היחס אל הים איננו רק של התמסרות והיפתחות, אלא הוא כולל שני מרכיבים משמעותיים נוספים: ראשית, הנרטיב הרביזיוניסטי מגלה יחס מובהק של חשדנות כלפי הים. הים מייצג את האחר הערבי ומסמן את נוכחותו של האויב, שאף על פי שהוכרע במלחמה הרי הוא עומד תמיד מנגד, מוכן לשוב ולהסתער. משימתו של המוזיאון היא לקבע את הבעלות על המרחב כדי להציגו כחלק מרצף יהודי בין עבר להווה. שנית, מעמדו של הים בנרטיב הרביזיוניסטי אמנם אינו מוכפף לטריטוריה ולנקודת המבט היבשתית, אבל הוא משועבד לעבריות וללאומיות הציונית. מעמדו המשני של הים ביחס לעבריות וכפיפותו לצרכים לאומיים הם שקובעים את היחס אליו ומכתיבים את אופן ייצוגו. כך מתגלה הים, במונחיו של דיוויד לוי, כחבר בקהילה חסרת הרציפות שאותה הוא מבקש להפוך לאומה אחדותית, וכמי שנוכחותו בהווה כרוכה מניה וביה באלימות שאת עקבותיה הוא מבקש לסלק ולהדחיק (Lloyd 1993). אין פלא אפוא שהפרקטיקה התרבותית הרביזיוניסטית — כפי שהיא מתגלה במוזיאון האצ"ל בתש"ח — מבכרת, בשעה שהיא מזהה עימות או סתירה בין הים ללאומיות, את הלאומיות על פני הים, ובוחרת להרחיק את הים כדי לא להפריע לכינון הנרטיב הלאומי. מבחינה זו, ספק אם מוזיאון האצ"ל בתש"ח יכול לאמץ אל חיקו את "שיר מלחי הים", שנכתב בראשית שנות השלושים בידי דב פרנקל, חבר הפלוגה הימית הראשונה של תנועת בית"ר:

קדימה, גדודי מלחים — לבית"ר
אל גלי מי התכלת קדימה!
נרים כבד עוגן, נפרוש כנף מפרש,
על מי ים ממלכתנו נקימה.

גזע עד, מכבים,
עוד נשלוט עלי ים
בית"רים,
נא נהיין!
יקראנו העם!

מי עז ונועז אל דגלנו יבוא,
 רך לבב ישאר על יבשת
 כל הוד התפארת, זיו עוז וגאון,
 נחזיר לך, ציון הנואשת.

צי עברי קום יקום,
 הי גלים עליזים,
 נתפלל,
 ניחל,
 מלחי העברים (הלפרן תשכ"א, 57).

ביבליוגרפיה

- אזולאי, אריאלה, 1999. אימון לאמנות: ביקורת הכלכלה המוזיאלית, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
 אנדרסון, בנדיקט, 1999. קהיליות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה, תרגם דן דאור, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.
 בגין, מנחם, תשכ"ב. במחותרת: כתבים, ד, הדר, תל-אביב.
 בן-גוריון, דוד, 1955. צבא ובטחון, מערכות, תל-אביב.
 ———, 1969. מדינת ישראל המחודשת, א, עם עובד, תל-אביב.
 בן-יקיר, אליעזר, 1990. המערכה על יפו, ברית חיילי האצ"ל, תל-אביב.
 ברלוביץ, יפה, 1996. להמציא ארץ, להמציא עם: תשתיות ספרות ותרבות ביצירה של העלייה הראשונה, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
 גלזמן, מיכאל, 1997. "הכמיהה להטרוסקסואליות: ציונות ומיניות באלטנוילנד", תיאוריה וביקורת 11 (חורף): 145–162.
 גלנר, ארנסט, 1994. לאומים ולאומיות, תרגם דן דאור, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.
 דבר, 1948. "מדוע נשתהתה חתימת ההסכם?", דבר, 28.4.1948, עמ' 1.
 הלפרן, ירמיהו, תשכ"א. תחיית הימאות העברית, הדר, תל-אביב.
 הרצל, תיאודור, 1939. אלטנוילנד, תרגם דב קמחי, מרדכי ניומן, תל-אביב.
 ז'בוטינסקי, זאב, תשי"ז. "ציונות וארץ-ישראל", כתבים (כתבים ציונים ראשונים), ערי ז'בוטינסקי, ירושלים.
 ———, תשי"ט. "הגזע", כתבים (אומה וחברה), ערי ז'בוטינסקי, ירושלים.
 ———, 1972. "כיבוש הים העברי", עולמו של ז'בוטינסקי, ערך משה בלע, דפוסים, תל-אביב.
 חבר, חנוך, 2001. "הים הציוני: סימבוליזם ולאומיות בשירה העברית המודרניסטית", אדרת לבנימין, ספר היובל לבנימין הרשב, ב, ערכה זיוה פורת, מכון פורטר והקיבוץ המאוחד, תל-אביב, עמ' 35–13.

- ליטאי, חיים, 1957. "בקרבות לכיבוש יפו", יפו: מקראה היסטורית-ספרותית, ערך יוסף אריכא, עיריית תל-אביב-יפו, תל-אביב.
- מוריס, בני, 1991. לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947–1949, עם עובד, תל-אביב.
- נורה, פייר, 1993. "בין זיכרון להיסטוריה: על הבעיה של המקום", זמנים 45: 4–19.
- עברון, יוסף, 2001. "גידי" והמערכה לפינוי הבריטים מארץ-ישראל, משרד הביטחון, תל-אביב.
- פוקו, מישל, 2003. "על מרחבים אחרים", הטרוטופיה, תרגמה אריאלה אזולאי, רסלינג, תל-אביב, עמ' 19–7.
- קיסטר, יוסף, 1993. האצ"ל, משרד הביטחון, תל-אביב.
- רוזנבלום, הרצל, 1948. "ושעת האפס מתקרבת", ידיעות אחרונות, 26.4.1948, עמ' 1.
- שביט, יעקב, 1984. מעברי עד כנעני, דומינו, ירושלים.
- שוורץ, יגאל, 2000. "הנדסת האדם" ועיצוב המרחב' בתרבות העברית החדשה", מכאן: כתב עת לחקר הספרות העברית א: 9–24.
- שנהב, יהודה, 2003. היהודים הערבים: לאומיות, דת ואתניות, עם עובד, תל-אביב.
- Derrida, Jacques, 1996. *Archive Fever*. Chicago and New York: The University of Chicago Press.
- Lloyd, David, 1993. *Anomalous States: Irish Writing and the Post-Colonial Moment*. Durham: Duke University Press.
- Renan, Ernest, 1993. "What is a Nation?" in *Nation and Narration*, ed. Homi K. Bhabha. London and New York: Routledge, pp. 234–260.
- Smith, D. Anthony, 1986. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Oxford University Press.
- , 1988. "The Myth of the 'Modern Nation' and the Myths of Nations," *Ethnic and Racial Studies* 11 (1).

ארכיונים:

ארכיון מוזיאון האצ"ל בתש"ח, תל-אביב.

ארכיון מכון ז'בוטינסקי, תל-אביב.

